

Lääne-Virumaa monumentidega mängukaardid

Kuigi Lääne-Virumaal on monumente ca 400 (sh mälestuskivid, -tahvlid), oli vajalik nendest leida 52, mida kaartidel esitada. Teatavasti on kaardimaste neli ja igas mastis 13 kaarti. Nii on ka kaartidel kujutatud monumendid paigutatud nelja masti/teemasse: potid - varia ehk igasugused põhjused, ristid – Vabadussõda ja nõukogude režiimist põhjustatud kannatused, ruutud – nn punamonumendid, ärtud – isikud.

Valiku tegemisel lähtusin põhiliselt kolmest momendist: et oleks huvitav lugu, hea valdkonna „esindaja” ja kaarte oleks põnev vaadata (ning lisamaterjali lugeda) ka välismaalastel.

Ära otsi ühe masti piires monumentide tähtsuse järjekorda – kui kaardimänguks läheb, siis on näiteks äss (A) küll kõvem tegelane kui kuningas (K), emand (Q) või soldat (J), aga monumendina ei ole see enamasti nii.

Kui olin kaardivaliku teinud ja hakkasin neid Lääne-Virumaa kaardile sättima (näed tulemust jokkeritel ja karbil), siis minu suureks üllatuseks sattus valikusse monumente peaaegu tervelt Lääne-Virumaalt.

Põhjalik Lääne-Virumaa monumentide kataloog on aadressil www.monument.ee

Austusega

Heiki Koov

MTÜ Monumentide e-Kataloog juhataja

heiki@koov.ee

56496271

Potid – varia

♠ 2 Haljala

Igal hoonel saab ükskord „aeg ümber”. Tänapäevase Haljala rahvamaja seinal on mälestustahvel (paigaldati 2002.a.), millelt võib lugeda: „SELLEL KOHAL ASUS 1876–1966 **HALJALA KOOLIMAJA**”. Tegelikult oli Haljalas varemgi kool (aastast 1687), on ka praegu ja jääb kindlasti ka tulevikus.

♠ 3 Palmse

Mõisa lähedal väljadel on suured korrapäraselt laotud kivikuhjad, nn **kivikangrud**. Need on kohalike pärisorjade ehitatud mälestussambad oma mõisnikule, kes neid suure näljahäda ajal 1695–1697 viljaga aitas.

♠ 4 Kunda

Tsementi hakati Kundas **tootma** 19. saj. ja selle sündmuse 125. aastapäeval kinnitati tsemenditehase esimesele põletusahjule (väliskuju järgi nimetatakse seda pudelahjuks) mälestustahvel: „SIIN ANNO 1870 ALUSTATI TSEMENDI TOOTMIST EESTIS, 21. OKTOOBER 1995”.

♠ 5 Simuna

Aastatel 1816–1855 toimus kuulsa astronoomi ja geodeedi F. G. W. Struve juhtimisel **meridiaanikaare möötmine**. Selleks püstitati Norrast Ungarini (vahemaa 2 820 km) hulgaliselt triangulatsioonitorne. Uuringu eesmärgiks oli maakera ümbermõõdu ja kuju täpne kindlaksmääramine. Asula servas põllul asub 1849. a. püstitatud kivisammas mälestuseks siin 1827. a. toimunud möötmistele. 4,5 km pikkuse baasi üks ots oli siin ja teine Võivere tuuliku õuel. Struve meridiaanikaar kuulub UNESCO maailmapärandi nimistusse.

♠ 6 Jäneda

Kui uurida pikemat aega töötanud koolide ajalugu, siis peaaegu alati võib näha suurt hulka erinevaid nimesid, mida kool on aja jooksul kandnud. Erandiks ei ole ka Jänedal asunud põllumajandusspetsialiste (agronoomid, piiritusemeistrid, maastikukujundajad) koolitanud õppeasutus. Kümme nime ei ole vahest küll Lääne-Virumaa rekord, aga suur arv ikkagi. Näiteks esimeseks nimeks oli koolil aastatel 1918–1928 Põhja-Eesti Põllutöökeskkool ja viimaseks 1992–2000 aastal Jäneda Õppe- ja Nõuandekeskus. Võib-olla enamikule täiskasvanutest meenub aga hoopis 1964–1991 nimeks olnud Jäneda Sovhoostehnikum?

Suur kivi koos adra ja lahtise raamatuga, kuhu kirjutatud kooli nimed aastate lõikes ja õpetatud erialad, avati kooli asutamise 80. juubelil 1998. aastal.

♠ 7 Käsnu

Käsmut on ammustest aegadest peetud ikka meremeeste ja laevaehitajate külaks. 1991 asetati randa mälestuskivi, mille tahvil on kirjas: „SIIN EHITATI **PURJELAEVAD** SALME 1891, JULIA 1899, HERMINE 1900, LIISA 1901, KRISTENBRUN 1902, ANETTE 1913”. Nimetatud laevad moodustasid vaid väikese osa siinsete meistrite loomingu, küll aga olid need suuremad, mis sõitsid ka väljaspool Läänemerd.

♠ 8 Männisalu

Männisalu küla saatus on väga sarnane paljude Lääne-Virumaa ja üldse Eestimaa **külade omaga**. Kunagisest õitsval järjel külast võib täna päeval mõne vana õunapuu või müürijäänuse järgi vaid aimata kunagisi talukohti.

1993 avati mälestuskivi tekstiga: „MÄNNISALU END. NARAKA KÜLA 1725–1980. 31 SUITSU”. Täiendavaid arhiivimaterjale uurides selgus, et tegelikult on esimesi märke Männisalu külast juba XIII sajandist. Nii lisatakse 1999 mälestuskivile täiendav tahvel koos küla esialgse nime ja esmamainimise aastaga: „Narenkayve 1284”.

♠ 9 Moe

Moel asub monument arvatavasti suurimale Eestis juhtunud **lennuõnnetusele**: 19.04.1977 sõitis siin sõjaväelennuk AN-24 katlamaja korstnasse. Hukkusid kõik lennuki pardal viibinud 21 Nõukogude armee lennuväeohvitseri. Õnnetuse põhjuseid oli mitu: lumetorm, lennukijuhtimise ohutusnõuete rikkumine, korstnal punaste hoiatustulede puudumine jne. Tolleaegses ajakirjanduses ei ilmunud juhtunust sõnagi.

♠ 10 Võhmuta

Võhmuta mõisahoone ees on 19. sajandi esimesel poolel ehitatud nn auvärav, mis on pühendatud **1812. a. toimunud Isamaasõja võidu mälestusele**, mille tähtsaim lahing peeti Moskva lähedal Borodinos 7.09.1812 (vt ka ♠ Q).

♠ J Kadrina

28. IX.1994 toimus **õnnetus reisiparvlaevaga „Estonia”**, milles 989 reisijast ja meeskonnaliikmest hukkus 852. Elu kaotanute hulgas oli ka neli Kadrina kandi inimest, sh vallavanem Enno Põllu. Väljapoole kirikuaeda püstitati õnnetu sündmuse mälestuseks täpselt aasta hiljem mälestusmärk. Sellel on tekst: „MERI ÜHENDAB JA SEOB, MERI ... 28. IX 1994 „ESTONIAL” HUKKUNUILE”.

Eestis on mitmeid mälestusmärke ja haudadel (kuid ilma säilmeteta) nimetahvleid, mis on pühendatud sellele laevakatastroofile.

♠ Q Mõdriku

Valgehobusemäel asub **Täkusammas**, mis on arvatavasti püstitatud 1812. aasta Isamaasõja mälestuseks (vt ka ♠ 10). Mõdriku mõisnik oli ka ise sellest sõjast osa võtnud.

Legendi järgi püstitatud monument mõisniku valgele hobusele, kes haavatud peremehe sõjaväljalt ära viinud, või teine võimalus – hoopis 1877. a. Pleveni lahingus (Vene–Türgi sõda) langenud mõisahärrale.

Igal juhul on tegemist 19. sajandi esimesel poolel mõisaparkidesse püstitatud mälestusmärgi hea näitega. Varem ümbritsesid monumenti vanaaegsed suurtükid.

♠ K Kadrina

Ausammas on pühendatud **eesti keelele** – eestlaste emakeelele, aga ka Virumaalt pärit keelemeestele. Maakonnalehes tehti juba aastast 1988 üleskutseid annetada raha, korraldati ideekavandi konkurs, otsiti sobivat kivi jne.

1994. a. avatud monumendil on aabitsa sümboli – kuke pea ja kivisse on raiutud Kadrina kihelkonna vanasõna „SÕNA SEOB”.

♠ A Rakvere

Esimest korda kasutatakse siinse kohanimena Tarvanpea 1226. a. Läti Henriku kroonikas, hiljem on kasutusel olnud ka Wesenbergh (Tarvanpea keskalamsaksa keeles). 1302. aastal sai asula Lübecki (linna)õigused. Just seda sündmust tähistati aastal 2002, mille käigus avati ka **tarva monument**. Vallimäele paigutatud Tarvas on 7 m pikk ja 4 m kõrge ning kaalub 7 tonni. Alusel on ees Rakvere vapp, külgedel lühiajalugu eesti, rootsi, saksa, taani, poola ja vene keeles (siinsete kunagiste valitsejate keeltes) ning monumendi ehituse toetajate nimed.

Ristid - Vabadussõda ja nõukogude režiimist põhjustatud kannatused

♣2 Esku

Kuigi sõda lõppes Eestis juba sügisel 1944, kestis see edasi nõukogude võimu eest üle Eesti metsa varjule läinud mitmekümnele tuhandele **metsavennale**. Sagedaste NKVD vägede haarangute tulemusena vähenes metsavendade arv kiiresti – paljud hukkusid lahingus, vangilangenud/allaandnud saadeti aga Siberisse.

Esku kabeli juures asuval kalmistul on mälestuskivi-hauasammas. Sellelt saab lugeda: „IGAVENE AU TEILE. NAD EI ALISTUNUD. VABANA ELASID, REETMISEL HUKKUSID. SAGADI-METSANURGAS KONE TALUS METSAS LANGESID 9. JUULIL 1945. AASTAL (9 nime)”. Metsavendade säilmed maeti siia ümber 10. juulil 1994.

Tegelikult püstitati nende hukkamiskohta 16. juulil 1990 mälestusmärk. Paraku juba poole aasta pärast, 15. jaanuaril 1991, lasi KGB-le alluv piirivalve mälestusmärgi õhku. Tegemist oli NSVL-i kaitseministri korraldusega hävitada kõik fašistidele pühendatud mälestussambad.

♣3 Rakvere

Vanadel Vabadussõja fotodel on koolipoisid enamasti hulljulgete nägudega ja võitlusvalmis poosis. Oma panuse võidusse andsid ka Rakvere Gümnaasiumi õpilased. Kahjuks oli ka hukkunuid. Nende mälestuseks avati 12. jaanuaril 1930 mälestustahvel. Sellel on lühend „V.M.R.P.G (Viru Maakonna Rakvere Poeglaste Gümnaasium), Vabadussõjas hukkunud kolme õpilase nimed ja punase terrori ohvrid (samuti kolm nime, sh kaks neist hukati Palermo metsas, vt ♣5). Et kool on mitmel korral asukohta vahetanud, siis „rändas” ka tahvel iga kord uude kohta. Viimati avati mälestustahvel selle praeguses asukohas – Rakvere Gümnaasiumi sissekäigu juures – 10. oktoobril 1997. Tahvli leidsid ehitusmehed juhuslikult maja pööningult isolatsioonisaepuru alt, kuhu see oli peidetud 1940. aastal.

♣4 Assamalla

Kunagise Porkuni vallamaja seinal on mustast marmorist mälestustahvel **siinsest vallast pärit meestele, kes hukkusid I maailmasõjas** (36 nime) ja **Vabadussõjas** (7 nime).

Vallarahva ühiste pingutuste tulemusena avati mälestustahvel esimest korda eelmise sajandi kolmekümnendail aastail. Esimeseks asukohaks oli vallamaja koosolekute saal.

Nõukogude võimu alguses 1940. a. võtsid kohalikud elanikud mälestustahvli seinalt ja asetasi selle maja peasissekäigu trepi ette kummuli.

1987.a. toimus majas põhjalik remont, mille käigus mälestustahvel kadus. Õnneks mitte kivipurustajasse, vaid varjule kohusetundliku kodaniku koju. 3. juunil 1989 avati mälestustahvel teistkordselt, seekord maja välisseinal.

♣5 Rakvere

Vabadussõja ajal oli Rakvere vaid paar nädalat punavägede valduses. See aga oli piisav aeg **massimõrvaks**. Linna servas asuvas Palermo metsas lasti maha 82 inimest (üldse Virumaal ca 150). Hukatuteks olid väga erinevate elualade esindajad: kirikuõpetajad, arstid, ametnikud, kaupmehed, talupidajad jt.

10. jaanuaril 1935 avati matmiskohas esimest korda monument.

Nõukogude võimu poolt 1940. aasta sügisel alanud monumentide hävitamise kampaania käigus lasti Virumaal esimesena õhku just see mälestusmärk.

Uuesti avati monument 23. juunil 1995. Monumendil on bareljeef tekstiga „NÕNDA OLI 1919”, pildil on kujutatud vangide hukkamist.

♣6 Tapa

Soomusrongid koos neil teeninud vaprate sõjameestega olid Vabadussõjas saavutatud võidu peamised tegijad. Seda kuulutas ka Tapa raudteehoone välisseinal 1934. a. avatud mälestustahvel: „9. JAAN. 1919. A. MURDSID SOOMUSRONGID PUNASTE IKKE TAPAL”.

Kui enamik monumente 1940–41 punategelaste poolt lõhuti, siis Tapa mälestustahvel peideti. Kahjuks ei ole seda hiljem enam leitud. Mälestustahvel taastati 20. veebruaril 1993.

♣7 Uljaste

NKVD hävituspataljoni kuritegudest kõnelevad mitmed monumendid üle Eesti. Kahjuks oli ka Uljaste rahval põhjust neid kurbi sündmuse meenutada. Küla keskel on mälestuskivi tekstiga: „9. AUGUSTIL 1941. A. HÄVITUSPATALJONI POOLT MÕRVATUD (10 nime)“.

♣8 Letipea

Augusti alguses 1976 pidasid Letipeal gaasimajanduse töötajad koos peredega suvist nädalalõppu. Pidulistega tulid tüli norima purjus **nõukogude piirivalvurid**, kes ühel hetkel hakkasid automaatidest inimeste pihta laskma. Kuigi ametlik kokkuvõte sündmusest ei olnud avalik, oli arvatavasti 6 hukkunut ja 14 haavatut. Rahvarahutusi kartes keelas nõukogude võim avalikud matused ja rahvakogunemised.

Mälestuskivi avati 8. augustil 1991 AS Rakvere Gaas ja Viru-Nigula Muinsuskaitseeltsi eestvõttel. Sellel on tekst: „8.VIII 1976 ohvrite mälestuseks”. 1996. a, raiuti kivisse ka hukkunute nimed.

♣9 Rakvere

Peale Eesti Vabariigi poliitilise eliidi, kõrgema sõjaväejuhtkonna ja mitmete teiste elualade esindajate tabasid stalinlikud **repressioonid** väga valusalt ka **politseinikke**.

12. novembril 1998 avatud mälestuskivil on tekst: „EESTI POLITSEI JAGAS OMA RAHVA SAATUST VENEMAA VANGILAAGRITES HUKATI: (Virumaalt 49 nime)“.

♣10 Viru-Jaagupi

Vinni vallast pärit aastatel 1940–1956 hukkunute (kokku 350 nime) mälestuseks avati 25. märtsil 1989 Viru-Jaagupi kiriku aias **memoriaal**. See koosneb kolmest osast: kõrgest ristist, leinamüürile on kantud hukkunute nimed, kaks veskirattast on pühendatud 1941 ja 1949 toimunud Siberisse küüditamise ohvritele. Veskirattad tähistavad inimeste küüditamisel kasutatud loomavaguni rattaid.

♣J Viru-Nigula

Kohaliku rahva annetustest valminud **Vabadussõja** monument avati 12. juuli 1936. Sellel on kujutatud vandetöötust andev sõdur. Teadaolevalt hukkus 56 Viru-Nigula kandist pärit inimest (lahingutes langenud, punaterroriohvrid, teadmata kadunud).

Kuigi kohalik pastor püüdis monumendi tekste kinni kittida, ei päästnud see taiest 1940 aasta sügisel lõhkumise eest. Õnneks sai skulptuuriosa vaid väiksemaid vigastusi. Nii sai võimalikuks monumendi teistkordne avamine 9. augustil 1942. Teistkordne lõhkumine toimus 1944. aasta sügisel. Nüüd ei jäänud enam midagi alles.

Kolmandat korda avati monument 22. juulil 1990. Seekord oli pühifinantseerijaks Viru-Nigula kolhoos.

♣Q Kadrina

Kadrina sai oma **Vabadussõja** mälestussamba 15. augustil 1926. Kirikuõpetaja Beermani kavandatud looduslikest kividest ausambal (mälestuskaljul) olid kirjas nii Vabadussõjas kui ka I maailmasõjas hukkunute nimed, aga ka hulgaliselt teemakohast infot. Kindlasti oli tegemist ühe huvitavama Vabadussõja monumendiga terves Eestis.

Nõukogude võimu kehtestamisel 1940. a. kuulus hävitamisele ka Kadrina ausammas. Beermann üritas uusi võimumehi veenda vajaduses ausammas muinsuskaitse alla võtta, kusjuures esialgu see õnnestuski. Eemaldada tuli vaid mõned plaadid (Kalevipoeg kündmas ja Tartu rahulepingu sõlmimine) ja mõned tekstid kinni katta.

Kuid kohalikud kommunistid üritasid ikkagi ausammast lõhkuda. Lõplikult õnnestus see neil 18. juunil 1941.

Monument taastati 23. juunil 1990.

♣K Loksa

1965. aasta kevadel asetati **Porkuni lahingus** osalenud laskurkorpuse staabi asukohta Loksa külas Pauluse mäe jalamile suur kivirahn. Sellel asunud tahvil oli tekst: "LAHINGUGA SIINSETEL PÕLDUDEL JA METSADES 21. IX 1944. A. MURDIS NÕUKOGUDE ARMEE 8. LASKURKORPUSE 249. DIVIIS SAKSA FAŠISTLIKE VÄEOSADE TÕSISE VASTUPANU EESTI MANDRIL". Siin toimusid igal aastal nõukogude poolel võidelnud sõjaveteranide väga suure hulga osalejatega kokkutulekud.

9. mail 1992 asendati kivil tekst: „PORKUNI LAHINGUVÄLI SIIN TOIMUS 21. IX 1944. A. OKUPATSIOONIVÄGEDES TEENINUD EESTLASTE VENNATAPULAHING“.

Lahingus hukkunud nõukogude võitlejad (83) on maetud Loksa vennaskalmistule ja Saksa poolel sõdinud Vistla ja Sauevälja ühishaudadesse (üle 300).

♣A Rakvere

Idee püstitada Rakvere **Vabadussõja** monument tuli demobiliseeritud sõduritelt 1922. a. 30. augustil 1925 toimuski sõjas hukkunud virulastele (kokku 644 inimest) pühendatud monumendi avamine. Pronkskujul oli kujutatud mõõka tõstev sõdur ja temale toetuv haavatud lipukandja ning see valmistati Itaalias Amandus Adamsoni jooniste järgi.

21. oktoobri öösel 1940 hävitas nõukogude võim monumendi paarikümne plahvatusega, mis veel alles jäi, purustati kirkade ja kangidega.

1988. a. tekkis mõte monument taastada. Alternatiivina pakuti ka täiesti uue ja kaasaegse monumendi tegemist. Uue tegemist põhjendati sellega, et puudusid algse monumendi joonised. Siiski leidis vanast monumendist piisavalt fotosid (eriti väärtuslikud olid tagantvaated) ja vanas ajakirjanduses olid avaldatud ka mõõdud: kogukõrgus 8,5 m, sellest 2,13 m oli pronksosa. Infost piisas vanast monumendist koopia tegemiseks. Ehitustöö rahastamiseks tehti korjandus ja müüdi ka 3- ja 5- rublaseid toetuskaarte. Annetada sai ka pronksi.

24.02.1990 asetati monumendi endisesse asukohta ajutine kivi, millel oli tekst: „SIIN ASUS 1925–1940 VABADUSSÕJAS LANGENUTE MÄLESTUSSAMMAS“.

Uus monumendi avamine toimus koos 10 000 osavõtjaga 30. augustil 1992. Monumendi esiküljel on ka pronksitükk vanast monumendist, millel tekst: „Prof. Admason 1925 Pistoia“. Tükk oli lõhkumise käigus plahvatusest ca 100 m kaugusele lennanud, kust see salaja üles korjati ja ära peideti.

23. juuni 1999 avati monumendil lisatahvel Vabadussõjas Viru rindel langenud Soome vabatahtlikele.

Ruutud – punamonumendid

Järgnevas kasutan mitmes kohas nõukogude võimule omaseid termineid: vennashaud ja Suur Isamaasõda, mõeldes nende all ühishauda ja Teist maailmasõda.

◆ 2 Kunda

Tsemendimuuseumi (vana tehase kontorihoone) vastas asuva kivimaja seinal on mälestustahvel: „SELLES MAJAS, NN **TÖÖLISKUURIS** TÖÖTAS AASTAIL 1917–1918 VSĐT(b)P KUNDA ORGANISATSIOONI BÜROO. SIIN TOIMUSID TÖÖRAHVA KOOSOLEKUD JA MIITINGUD.”

Võib vaid aimata, kui kõva punast propagandat siin tehti. Veel 1990. aastatel oli Kunda väga (tsemendi)tolmune linn. Nii on ka see nõukogudeaegne mälestustahvel tollest ajast paksu tolmukihi all.

◆ 3 Aburi

Aburi küla keskel on talumaja, millel on mälestustahvel (avati 1978) tekstiga: „SELLES MAJAS TOIMUS 2. APRILLIL 1948. A. VIRUMAA ESIMESE KOLHOOSI ASUTAMISKOOSOLEK”.

Kolhoosi asutajateks olid üheksa kohalikku peret. Kolhoosi algne vara koosnes 230 hektarist maast (sellest 160 ha põllumaad), 15 hobusest, 20 lehmas ja 10 noorloomast.

Praegu asub mälestustahvel Väike-Maarja muuseumis.

◆ 4 Toomiku

Punapartisanidel oli sakslaste poolt okupeeritud Eestis väga keeruline tegutseda, sest puudus kohalike elanike toetus.

Lokotaride talu oli koht, kus 9. juulil 1944 toimunud lahingus hukkusid lisaks kahele partisanile ka taluperemees ja tema abikaasa. Kui veel lisada, et 1949 hukkasid metsavennad talutütred (oli Viru-Nigula esimesi kommunistlike noori ja kohalik pioneerijuht) ja põletasid taluhooned, siis oligi olemas korralik punapropaganda „materjal”.

Kunagises talukohas avatud mälestuskivil on tekst:

„SIIN ELASID JA TÖÖTASID TULIHINGELISED NÕUKOGUDE INIMESED

LOKOTAR

AINO NIGULAS LEIDA

1906–1944 1900–1944 1927–1949

KES MÕRVATI SAKSA OKUPANTIDE JA NENDE KÄSILASTE POOLT.”

◆ 5 Kadrina

Kadrina kooli 65. aastapäeval 1967. aasta sügisel avati nn vana koolimaja seinal mälestustahvel siin koolis õppinud Punaarmee väejuhile **August Lillakasele**. Tekst tahvil: "SELLES MAJAS ÕPPIS AASTAIL 1910–1911 KODUSÕJA KANGELANE AUGUST LILLAKAS 1894-1924".

Nõukogude võimu lõpu ja Eesti Vabariigi taastamise käigus (1990–92) läksid kaotsi paljud punamonumendid. Ka see

tahvel (vt ◆ 6) oli juba sattunud prahi hulka. Kadrina ajaloo ühe osana on see nüüd samal majal tagasi, kuid algsest asukohast natuke nihutatult. Lillakasele oli Lääne-Virumaal pandud kokku kolm mälestustahvli/-kivi.

◆ 6 Rakvere/Roodevälja

Esimese maailmasõja ajal Ida-Virumaal toimunud Sompa lahingus langes vangi punaarmee ridades võidelnud **12 Putilovi tehase töölist ja Narva punakaartlast**. Nende edasine saatus oli kurb. 1961. a. Rakvere raudteejaama kõrval avatud mälestuskivil on nii eesti kui vene keeles kirjas: "Siin tapsid Saksa okupandid 28. veebruaril 1918. a. 12 punakaartlast, nõukogude võimu kaitsjat Eestis". Punasõdurid on maetud Rakvere vennashauda (vt ◆ A).

Õnneks on selle kivi saatus parem nende meeste saatusest, kellele kivi on pühendatud: ajalugu austav firmajuht paigutas prügimäele veetud kivi oma ettevõtte territooriumile!

◆ 7 Vilgu

1941. aasta suvel toimunud taganemislahingutes sai siin surma mitmeid punaarmee lasi. Saksa okupatsiooni esimestel päevadel kästi kohalikel elanikel hukkunud maha matta.

2. novembril 1967 avatud mälestuskivi tahvil (samal päeval avati ka ◆ K) oli kirjas, et siia on maetud mitmed tundmatud võitlejad. Hilisemad uurimised on kinnitanud, et siia maeti ikkagi ainult **üks punaarmee lasi**. Nii avati 5. mail 1985 uue plaadiga kivi, millel on tekst „SIIN PUHKAB TUNDMATU NÕUKOGUDE SÕDUR, LANGENUD AUGUSTIS 1941”.

Tee-ehituse käigus tõsteti mälestuskivi mõned aastat tagasi oma esialgselt asukohast paarkümmend meetrit eemale.

◆ 8 Väike-Maarja

1979. a. Väike-Maarja keskväljakule püstitatud **monumentaalskulptuur „Sõduri ema”** kujutab ema, kes saadab oma poega Suurde Isamaasõtta. Aastal 1992 paigutati monument ümber asula vanale kalmistule ja talle anti ka uus nimi - „Lahkumine”.

◆ 9 Uhtna

Uhtna mõisa pargis asuvasse **vennashauda** maeti 1950. aastal ümber Kaarli vangilaagris Saksa okupatsiooni ajal hukkunud punaarmeeelased.

Tegemist on 1950. aastate alguses Alar Kotli projekteeritud vennashaua tüüpmonumendiga. Samasuguseid monumente leiab paljudes kohtades üle Eesti (Lääne-Virumaal veel Aasperes, Aos ja Viru-Jaagupis).

◆ 10 Tapa

Tapa linnakalmistu kõrval on monument, millel on nii eesti kui vene keeles tekst „SIIN ASUS FAŠISTLIKU OKUPATSIOONI AASTAIL (1941-1944) **SURMALAAGER**, KUS HUKKUS LIGI 10 000 NÕUKOGUDE SÕJAVANGI”.

Saaremaa dolomiidist monument püstitati suuliste andmete põhjal 1956. a. Siia maetute arv – väidete järgi 10 000 – on ilmselt liialdatud. Tänapäevaks on algse tekstiga tahvel monumendilt eemaldatud.

◆ J Mõdriku

1919. aasta jaanuari taganemislahingute ajal sattusid Mõdriku mõisas valgete kätte vangid **kaks Viljandi Kommunistliku Kütipolgu ratsaluurajat**. Nad hukati ja maeti mõisa karjamaale.

1940. a. kehtestati Eestis nõukogude võim ja kohaliku vallavanema algatusel avati matmiskohas mälestuskivi, mille puhul on arvatavasti tegemist esimese punamonumendiga Lääne-Virumaal.

1968 asetati väikese kivi kõrvale suurem kivi, millel oli ka marmorplaat. Ekslikult kirjutati tahvlile „NEMAD LANGESID NÕUKOGUDE VÕIMU EEST 1918. AASTA DETSEMBRIS”, sest arvati, et hukkunud on seotud Rägavere lahinguga

(vaata ◆ K). Alates 1968. aastast käisid kohalikud komnoored igal aastal Nõukogude Armees aastapäeval (23. veebruar) siia lilli ja pärji toomas.

Tänapäevaks on mälestuskivi asukoht võsasse kasvanud. Vana kivi on samblane ja rohu sees, uuem kivi aga kadunud.

◆ Q Kuura

Tänapäevaks võsasse kasvanud ja täielikult unustatud mälestuskivi on püstitatud 1978. a. naisrevolutsionäärile ja punakaartlasele **Alice Tislerile** (1893–1918), kes langes Tallinna Punakaardi salga liikmena Keila lahingus 23.02.1918. Seda kuupäeva loetakse Nõukogude Armees asutamise päevaks (tõenäoliselt siiski samal päeval toimunud Pihkva lahingu järgi).

◆ K Rägavere

Vabadussõja alguses toimus Rägavere ümbruses olulise strateegilise tähtsusega **lahing**. Sõjategevuse tulemusena hukkus sõdureid nii valgete kui punaste poolelt. Punaste võit tähendas Rakvere langemist.

Esmakordne mälestuskivi avamine oli pühendatud Oktoobrirevolutsiooni 50. aastapäevale ja toimus 2. novembril 1967. Mälestuskivil oli siis marmortahvel tekstiga: „15. XII 1918. A. RÄGAVERE LAHINGUPAIK. SIIN VÕITLESID TARTU

KOMMUNISTLIKU POLGU SÕJAMEHED”. Punakaartlaste juhiks oli August Lillakas (vt ◆ 5).

Teist korda avati monument 3. novembril 1983. Siis kinnitati kivile mälestustahvli asemel pronksist võitleja kujutis ja eelmine tekst raiuti monumendi ees lamavale kivile. Ka seekord oli avamistseremoonia punamonumendile iseloomulik: prožektorid, tõrvikud, raketid, orkester, saluut, pärjad jne.

1992 monumendi pronksbareljeef varastati.

◆ A Rakvere

Peaaegu linna keskel on **vennashaud** koos sinna juurde kuuluva monumendiga. Nii nagu vennashaudadega sageli, nii ka siin ei ole täpselt teada, kes ja kui palju on hauda ikkagi maetud. Tõsi küll, vanadest ajalehtedest saab lugeda vähemalt kahest matmisest:

- 8. detsembril 1940 maeti siia ümber ca 30 inimese säilmed, kes olid tapetud aastatel 1918–19 valge terrori ajal (sh oli 12 punakaartlast, vt ◆ 6).
- 22. aprillil 1945 maeti siia ümber 50 hukkunut (Suure Isamaasõja ajal ümbruskonnas langenud punaarmeeelased, partisanid, hukatud parteitöötajad jt).

Algne puust sammas asendati 1950. a. Alar Kotli projekteeritud monumendiga (samasugune monument on ka Narvas, Valgamaal Pikasillal ja Saaremaal Torgus). Monumendil on ka mitmed nimed (nt 305. lennuväediviisi lennukimeeskonnad), aga arvatavasti on nemad tegelikult maetud kuhugi mujale.

Ärtud – isikud

♥2 Avanduse

Avandusel oli saksa päritolu **Friedrich Benjamin Lütke** (1797–1882) suvekodu. Tema nime kannab 15 Põhja-Jäämere ning Kaug-Ida ranniku geograafilist objekti.

Teadlase 175. sünniaastapäeval (1972) toimus siin tema elutööd käsitlev konverents, mille käigus avati mälestustahvel. Tahvil on eesti ja vene keeles tekst: „SELLES MAJAS ELAS AASTAIL 1840-1882 ADMIRAL FRIEDRICH LÜTKE PETERBURI TEADUSTE AKADEEMIA PRESIDENT VENE GEOGRAAFIA SELTSI ASUTAJAID JA KAUAÄGNE VIITSEPRESIDENT”.

♥3 Lasila

Karl Ernst von Baer (1792–1876) oli kuulus baltisaksa loodus- ja arstiteadlane (embrüoloogia rajaja, imetajate munaraku avastaja, mitmete loodusteaduslike ja etnograafiliste ekspeditsioonide juht). Tema nime kannavad 7 geograafilist objekti.

Monumendi püstitas aastal 1976, teadlase 100. surma-aastapäeval „Energia” kolhoos. Bareljeefil on tekst: „Siin möödusid Karl Ernst v. Baeri lapsepõlveaastad”.

♥4 Määri

Werner Maximilian Friedrich Zoege von Manteuffel (1857-1926) oli väga tuntud arst (tsaar Nikolai II auihuarst, Eesti Vabadussõja peakirurg, sanitaarkindralmajor). 1903. a. tegi Eesti esimese südameoperatsiooni.

Mälestuskivi avati tema 150. sünniaastapäeval. Tekst on nii eesti kui saksa keeles: „Määri mõisas sündis 1. juulil 1857. aastal kindral ja meditsiiniprofessor WERNER M. F. ZOEGE von MANTEUFFEL”.

♥5 Viru-Nigula

Otto Wilhelm Masingule 1988. a. avatud mälestustahvel asub endise pastoraadi, praeguse Viru-Nigula muuseumi seinal.

Tahvil on tekst: „Siin elas 1795–1815 eesti vanema kirjandusloo kõige silmapaistvam esindaja, esimesi eesti rahvusest kirja- ja keelemehi Viru Nigula pastor OTTO WILHELM MASING 1763–1832”.

♥6 Rakke

Ernst Birnbaum (1884–1965) läks noorelt Venemaale, kus lõpetas kõrgema lennuväekooli. 1933 tõusis koos kahe kaaslasega stratostaadil „SSSR” 19 kilomeetri kõrgusele, mis jäi pikaks ajaks ametlikuks maailmarekordiks. Teise maailmasõja ajal oli ta Moskva õhuväediviisi ülem. Teda on autasustatud kahe Lenini ordeni ja paljude medalitega.

Mälestuskivi avati 1972. a. Tekst kivil: „SIIN SÜNDIS NÕUKOGUDE LIIDU ESIMESE STRATOSTAADI PILOOT ERNST BIRNBAUM 1884–1965”.

♥7 Kotkamäe

Carl Magnus von der Pahlen (1779–1863) oli baltisakslasest vene kindral (osales Prantsusmaa, Rootsi ja Türgiga peetud sõdades) ja riigitegelane (Eestimaa maanõunik, Tartu Ülikooli kuraator, Baltimaade kindralkuberner). Oli kohaliku külarahva hulgas väga hinnatud.

Samba püstitas Alexander von der Pahlen oma isa mälestuseks. Tekst monumendil: "Se meletuletuse samm on selle Palmse moisa Paeris Herrale Kindral Carl Magnus Baron von der Pahlen maelestuseks uelles pandud. Nemmad ollivad Palms moisa paeris Herra 1817 kunni 1863”.

♥8 Väike-Maarja

Johan Kotli tuli Väike-Maarjasse köstriks 1893. a. Ta oli aktiivne muusikaelu arendaja, ajalehtede kaastöeline, kohaliku põllumeeste seltsi idee algataja.

Arhitekt **Alar Kotli** projekteeris ühiskondlikke hooneid, elumaju ja monumente. Tuntumad ehitised on näiteks koolimajad Rakveres ja Tapal, Tallinnas Kadriorus presidendikantselei hoone, Tallinna laululava (koostöös teiste arhitektidega).

1990. a. avatud mälestustahvil on tekst: „VÄIKE-MAARJA KIRIKU KÖSTRIMAJA, KUS 1893–1933 ELAS KULTUURI- JA SELSITEGELANE KÖSTER JOHAN KOTLI 1853–1940. ARHITEKT ALAR KOTLI 1904–1963 SÜNNIKODU”.

♥9 Viru-Jaagupi

Kristjan Raud (1865–1943) oli graafik ja maalikunstnik, aktiivne eesti kunstielu korraldaja, Eesti Rahva muuseumi asutajaid. Tema teosed kujutavad rahva elu ja saatust, inimeste tundeilma, loodust jm. Suurt rahvusvahelist edu tõid talle rahvuseepose „Kalevipoeg” illustratsioonid. Tema kaksikvend **Paul Raud** (1865–1930) oli kunstnik ja kunstioppejõud. Loomingu paremiku moodustavad eesti talupoegadega seonduvad maalid (portreed, olustikumaalid) ja maastikumaalid. Tuntud on ka tema laste ja neidude pastellportreed ja eesti haritlaskonna jäädvustused.

Mälestuskivi avati vendade sünnikohas nende sajandal sünniaastapäeval 1965. a. Tekst kivil: "SIIN SÜNDISID 22/23. X 1865 EESTI KUNSTNIKUD KRISTJAN JA PAUL RAUD”.

♥ 10 Pajusti

Kirjaniku **Eduard Vilde** (1865–1933) tuntuimad teosed on 1850.-1860. aastate talurahvaliidumist käsitlevad ajaloolised romaanid „Mahtra sõda”, „Kui Anija mehed Tallinnas käisid” ja „Prohvet Maltsvet”. Kasutades palju arhiivimaterjale ja mälestusi, on autor loonud mitmekülgse pildi 19. sajandi keskpaiga Eestimaast, tabanud ajastu üldilmet ja stiihiliste talurahvaliidumiste õhkkonda.

Monument püstitati Eduard Vilde nimelise kolhoosi keskusesse kirjaniku sajandal sünniaastapäeval (1965). Samal aastal asutati ka temanimeline kirjanduspreemia.

♥ J Kiltsi

Baltisaksa päritolu **Adam Johann von Krusenstern** (1770–1846) oli esimese Vene ümbermaailmareisi (1803–1806) juhataja, Vene Mereväeakadeemia ja Geograafiaseltsi asutajaid. Just Kiltsis elades koostas ta „Lõunamere atlase”. Tsaar Nikolai I erikäsul maeti ta Tallinna Toomkirikusse. Tema nime kannavad 14 geograafilist objekti, 1 liblika- ja 1 taimeliik ja Kuu kraater.

1965. a. paigutatud mälestustahvil on eesti ja vene keeles tekst „ENDINE KILTSI MÕIS. KUULUS 1801–1846. A. TUNTUD VENE MERESÕITJALE ADMIRALILE A. J. KRUSENSTERNILE”. Täna on tahvel eemaldatud.

♥ Q Viru-Nigula

Ravitseja **Kongla Ann**'e üle peeti 1640. a. lähedal asuvas Pada mõisas kohtuistung, milles ta piinamise all võttis omaks nõidumise, saatanaga suhtlemise, libahundiks käimise ja tuulispasana lendamise. Tõenäoliselt määrati karistuseks tulesurm.

1990. a. avatud mälestuskivi on pühendatud kõikidele teistimõtlejatele, kitsamalt aga siinsetele nõidadele ja ravitsejatele, kes kannatasid võõra võimu all, sest püüdsid alal hoida ja edasi anda oma rahva iidseid teadmisi ning traditsioone. Säilinud on andmed ajavahemikus 1520–1818 Eestis toimunud 218 nõiaprotsessi kohta, seejuures 65 korral mõisteti süüdistatav surma.

♥ K Rakke

Kirjanik **Oskar Lutsu** (1887–1953) teosed (luule, lühikomöödiad, novellid, moraali-, karskus- ja aguliteemalised jutud jne) olid tänu värvikatele tegelaskujudele, rahvalikule huumorile, elavatele ja olustikuliselt tõepärastele episoodidele väga populaarsed.

Kohta, kus O. Luts alustas oma esimese ja tuntuima raamatu kirjutamist, paigutati 1972. a. mälestuskivi. Tekst kivil: „SIIN ALUSTAS 1907 OSKAR LUTS „KEVADE” KIRJUTAMIST”.

♥ A Jõepere

Friedrich Reinhold Kreutzwald (1803–1882) oli kirjanik, eesti kirjakeele arendaja ja arst. Tuntud on tema koostatud rahvuseepos „Kalevipoeg”, mitmesugused rahvavalgustuslikud teosed, luuletused, lastejutud, tõlked.

1933 asetati tema sünnikohale tammepuust sammas, mis 1953 asendati graniitsambaga. Tekst sambal: "26. DETSEMBRIL 1803. A. SÜNDIS JÕEPERES FR. R. KREUTZWALD".